

EUROPA ORIENTALIS 7 (2016)

Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich

ISSN 2081-8741

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.018>

XIII Forum Historyków Wojskowości – Gdynia 2016

Za przyzwoleniem uczestników XII Forum Historyków Wojskowych, Obradujących w 24–26 czerwca 2014 r. w Rzeszowie (a także we Lwowie), zdecydowano, że kolejne – XIII Forum – zorganizuje Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni. Przyjmując rolę gospodarza kolejnego spotkania, organizatorzy mieli świadomość powagi przedsięwzięcia i odpowiedzialności za jego stronę organizacyjną i merytoryczną. Myśl przewodnią XIII Forum zawierała się w przesłaniu: „O powinnościach żołnierskich”. Środowisko historyków wojskowości po wewnętrznych konsultacjach uznało, że Wojsko Polskie w obecnym stanie rzeczy potrzebuje czytelnych drogowskazów nawiązujących do najlepszych tradycji wychowania wojskowego i kształtowania *l'esprit de corps*. Nowe zagrożenia, wobec których stają Polacy każdego dnia, powodują, że każdy z nas w jakiejś mierze

jest żołnierzem na swoim posterunku pracy, a jeśli nie ma takiego poczucia, to musi mieć świadomość, że bezpieczeństwo jest naszą wspólną sprawą. Przecież już w Konstytucji 3 maja zapisano, że: „Wojsko nic innego nie jest, tylko wyciągniętą siłą obronną i porządną z ogólnej siły narodu. Naród winien wojsku swemu nagrodę i poważanie za to, że poświęca się jedynie dla jego obrony”.

Zamiarem organizatorów nie było budowanie poprzez Forum kolejnego pomnika żołnierzowi polskiemu ani też pisanie „ku czci”. Stawiano na mądrą, wyważoną, a przede wszystkim potrzebną debatę o żołnierskich powinnościach – czym one są, kto je definiuje, kto wreszcie ma prawo do ich egzekwowania i oceniania? Historia Wojska Polskiego to obszar zagadnień o różnych odcieniach, to wydarzenia wzniosłe i biegunowo odmienne. Nie bez powodu prof. Benon Miśkiewicz pisał o „zwycięstwach i niepowodzeniach bohaterskiego żołnierza polskiego”. A jeśli tak, to były powody, by zastanowić się, dlaczego los żołnierza bywał tak zmienny.

Mając powyższe na uwadze, zaproszenie do udziału w Forum zostało skierowane do szerokiego grona badaczy i nauczycieli akademickich wszystkich liczących się w kraju szkół wyższych i instytutów badawczych. Organizatorom zależało również na obecności naukowców spoza środowiska historyków wojskowości, tak by debata miała jak najszerszy zasięg i charakter interdyscyplinarny. Nie ulega wątpliwości, że temat Forum trafił na podatny grunt. Potwierdzony został udział 100 osób wśród, których zobaczyć można było najbardziej znane i uznane autorytety naukowe, ale również osoby związane z muzeami, bibliotekami, archiwami państwowymi, a także nauczycieli historii oraz grupę wojskowych. Wśród awizujących swoją obecność byli historycy, politolodzy, etycy, kulturoznawcy, pedagodzy, uczestnicy misji wojskowych, a także wyżsi dowódcy.

Zamierzeniem organizatorów było, jeszcze przed terminem Forum, wydanie drukiem publikacji zawierającej wszystkie przygotowane referaty po to, by w trakcie obrad nie wygłaszać ich ponownie, tylko nad nimi dyskutować. Tą metodę organizatorzy XIII Forum praktykowali – przygotowując konferencje w Gdyni w 2011 r., a zwłaszcza na Rozewiu w roku 2014 r. – z wielkim, trzeba to podkreślić, powodzeniem. Działanie to wymusiło jednak narzucenie autorom swoistej naukowej dyscypliny, która pozwoliła dotrzymać terminów harmonogramu przygotowań do Forum. Wszystkie nadesłane materiały przygotowano do druku z uwzględnieniem wymogów redakcyjnych. Ostatecznie uczestnicy spotkania otrzymali, wydaną przez Wydawnictwo Napoleon V z Oświęcimia, trzypięciową publikację pod wspólnym tytułem *O powinnościach żołnierskich* zawierającą wszystkie przygotowane referaty. Tom I pod redakcją Andrzeja Drzewieckiego opa-

trzony został podtytułem *Na fundamencie historii i tradycji*, aby dać wyraz przekonaniu, że historia wojskowości jest mocno osadzona na dwóch filarach: historii i tradycji. Obszarem badawczym dla większości opublikowanych tu tekstów były „fakty kulturowe i cywilizacyjne” (ujęte w kontekście historycznym) wskazujące zależności pomiędzy poziomem kultury umysłowej, politycznej, gospodarczej i społecznej a stanem polskiej armii, zwłaszcza poziomem wyszkolenia i przygotowania żołnierza do roli obrońcy. Tom II pod redakcją Mariusza Kardasa ukazał się z podtytułem *Tym, co polskość zachowali i o nią walczyli* i zawiera rozważania grupy polskich intelektualistów, odnoszących się do niełatwego dla Polaków okresu – XIX i pierwszej połowy XX w. Do lat, które charakteryzuje wielopokoleniowa walka narodu o przetrwanie i odzyskanie należnego od stuleci miejsca wśród społeczności świata. Tom III pod redakcją Andrzeja Drzewieckiego z podtytułem *Na krętych drogach żołnierskich losów* wpisał się w debatę o budowaniu tożsamości narodowej. Jej istotą składową jest pamięć historyczna, która – jak określił autor wstępu – dotyka pamięci zbiorowej lubiącej jednoznaczność, której jednak trudno mierzyć się z prawdziwymi losami ludzi. Trzytomowa publikacja została zrecenzowana przez prof. dr. hab. Jerzego Przybylskiego z Gdyni, prof. dr. hab. Karola Olejnika z Poznania i prof. dr. hab. Waldemara Rezmera z Torunia. Z końcem sierpnia udało się przesłać uczestnikom egzemplarze gotowej publikacji, z nadzieją i przekonaniem, że będzie ona inspiracją do wielowątkowej dyskusji.

Dużym zaskoczeniem okazał się fakt, że organizatorzy XIII Forum nie porzestali tylko na wspomnianym naukowym wydawnictwie. Uczestnicy spotkania otrzymali także – specjalnie na Forum przygotowane – wydanie w formie reprintów 15 najbardziej znaczących dzieł dotyczących omawianej problematyki, które trwale wpisały się w kanon piśmiennictwa wojskowego. Znalazły się wśród nich unikatowe publikacje i opracowania oraz historyczne dokumenty w postaci m.in. artykułów hetmańskich, kodeksu honorowego, regulaminów, zasad etyki, jednym słowem publikacji, które dzisiaj zaliczane są do tzw. białych kruków, a które z uwagi na swoją wartość mają charakter „żołnierskiego dekalogu”. Podejmując to zadanie, organizatorzy chcieli każdemu uczestnikowi Forum ofiarować porządne narzędzie edukacyjne, które będzie mogło służyć przez kolejne lata. Treść reprintów stała się także punktem odniesienia i przedmiotem dyskusji zarówno podczas poszczególnych paneli, jak i rozmów kularowych.

W efekcie dwuletnich przygotowań do kolejnego spotkania historyków wojskowości doszło w Gdyni 21–24 września 2016 r. Obrady odbywały się pod patronatem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Dudy. Bazą logistyczną XIII Forum był Hotelu Okulski Grand w Rozewiu. Przy-

jazd uczestników XIII Forum następował sukcesywnie 21 września. Tego dnia miała miejsce kolacja, a ponieważ było to spotkanie przy grillu, wskazany był szyk sportowo-turystyczny.

Uroczysta inauguracja XIII Ogólnopolskiego Forum Historyków Wojskowości miała miejsce 22 września 2016 r. w audytorium Akademii Marynarki Wojennej. Otwarcia Forum dokonał prezes Stowarzyszenia Historyków Wojskowości, prof. dr hab. Tadeusz Panecki. Rozpoczęciu obrad towarzyszyła Orkiestra Reprezentacyjna Marynarki Wojennej w Gdyni. Po słowach wstępnych rozdano medale i wyróżnienia Stowarzyszenia. Medalem „Historia – Militaris – Polonica” oraz dyplomem za całokształt działalności naukowej i znaczący wkład w rozwój historii wojskowości w Polsce wyróżnieni zostali: kontradm. w st. spocz. Hieronim Henryk Pietraszkiewicz, prof. dr hab. Karol Olejnik oraz prof. dr hab. Jerzy Przybylski. Przyznano także dwa wyróżnienia w postaci dyplomów, które otrzymali: dr Grażyna Korneć za monografię pt. *Udział kobiet w Powstaniu Warszawskim (1 sierpnia–2 października 1944)* (Warszawa 2016) oraz mgr Rafał Hinc za pracę magisterską pt. „Zarys rozwoju broni palnej strzeleckiej w XIX i XX wieku” (promotor: dr Andrzej Drzewiecki).

W części plenarnej wystąpiło siedmiu mówców. Jako pierwszy zabrał głos prof. dr hab. Karol Olejnik, który zajął się motywami towarzyszącymi realizacji powinności wojskowych w perspektywie historycznej. Z kolei prof. dr hab. Adam Suchoński starał się uporządkować z punktu widzenia współczesnej perspektywy niełatwe kwestie dotyczące żołnierzy wyklętych. Profesorka dr hab. Danuta Kisielewicz nawiązała w swoim wystąpieniu do niejednokrotnie bolesnej problematyki postaw żołnierzy polskich przebywających podczas II wojny światowej w niewoli jenieckiej – niemieckiej i sowieckiej. Pierwszą część obrad zamknęło wystąpienie prof. dr hab. Andrzeja Makowskiego, który zajął się kwestią zachowania tradycji Polskiej Marynarki Wojennej, co – jak udowodniał – powinno się stać „powinnością żołnierską kolejnych pokoleń”. W drugiej części sesji plenarnej zgromadzeni uczestnicy wysłuchali w pierwszej kolejności wiceadm. dr. Stanisława Zarychty, dowódcy Centrum Operacji Morskich, który mówił o powinnościach dowódcy na współczesnym polu walki w kontekście roli i zadań Marynarki Wojennej Rzeczypospolitej Polskiej. Kolejnym mówcą był prof. dr hab. Waldemar Rezmer, który „rozgrzał” uczestników Forum za sprawą wnikliwej i krytycznej analizy dotychczasowych 12 spotkań organizowanych w ramach ogólnopolskiego forum historyków wojskowości. Należy się zgodzić, że „zasadniczym osiągnięciem poznańskiego I Forum było uruchomienie procesu integracji środowiska polskich historyków wojskowych”. Bolesna jednak okazała się uwaga, że obecnie „środowisko

historyków wojskowości chce zabrać głos w ważnej sprawie dotyczącej »powinności żołnierskich«, bo „brakuje w polskiej historii wojskowej wyrazistego głosu, odnoszącego się w tej kwestii wprost do żołnierza”, tylko że na Forum zabrakło przedstawicieli ważnych jednostek rządowych i wojskowych, które chciałyby podjąć dyskusję, wysłuchać konkluzji podejmowanej dysputy. Wypowiedzi tej części debaty zamknęło wystąpienie prof. dr. hab. Tadeusza Paneckiego, starającego się ukazać polską historiografię wojskową w środowisku międzynarodowym. Obrady plenarne prowadziła prof. dr hab. Barbara Kubis z Uniwersytetu Opolskiego. Należy w tym miejscu zauważyć, że dyskusja plenarna nie zamknęła się tylko w gronie uczestników Forum. Gośćmi oraz słuchaczami byli bowiem licznie zgromadzeni uczniowie szkół średnich wybrzeża m.in. Zespołu Szkół Ogólnokształcących z Redy i 1 Akademickiego Liceum Ogólnokształcącego z Gdyni, a także zaproszeni poprzez Kuratorium Oświaty w Gdańsku nauczyciele szkół ponadgimnazjalnych z obszaru województwa pomorskiego. Dzięki temu Forum przyjęło – zgodnie z narzuconą ideą – walor edukacyjny.

Zakończenie sesji plenarnej nie zamknęło ożywienia naukowego, które wśród uczestników trwało także podczas obiadu oraz zaplanowanego – na zaproszenie Rektora AMW – zwiedzania bazy dydaktycznej morskiej uczelni wojskowej. Uczestnicy Forum mieli możliwość uczestniczyć w pokazach m.in. trenażerów morskich zestawów raketowo-artyleryjskich czy symulatora mostka okrętowego.

Po zakończeniu zwiedzania uczestnicy Forum przystąpili do dyskusji panelowych. Złożone przez uczestników XIII Forum Historyków Wojskowości do druku referaty skłoniły organizatorów spotkania do zaproponowania dyskusji w czterech panelach, obejmujących konkretną problematykę. Panel I odnosił się do „Powinności żołnierskich” w zwierciadle historii. Dyskutanci poszukiwali odpowiedzi na pytania: czemu ma służyć historia wojskowa? jaka jest jej społeczna i wychowawcza rola? czego tak naprawdę oczekujemy od nauczycieli akademickich i studentów zgłębiających tę dziedzinę wiedzy? czy jesteśmy gotowi przyjąć i zaakceptować to, że historia wojskowości staje się dziedziną interdyscyplinarną? jaki jest społeczny odbiór naszych spotkań naukowych i czy dbamy o to, aby nasz głos docierał do określonych kręgów decyzyjnych? które z historycznych wartości żołnierskich uznalibyśmy za uniwersalne i ponadczasowe? co należałoby zrobić, aby historia wojskowa uczyła nawyków myślenia w kategoriach państwowych? jakie najczęściej popełniamy błędy, mierząc się z historyczną materią wojskową? czy stawiamy odpowiednie kryteria wymagalności nauczycielom akademickim prowadzącym zajęcia z historii wojskowej?

czy wyluskując z historii wojskowej epizody „chwały oręza polskiego”, nie wyrządzamy szkody całej dyscyplinie naukowej? czy robimy właściwy użytek z dostępnych już opracowań, wnosząc do nich nowe wartości, czy może uwiedzeni „polityką historyczną” płyniemy zgodnie z jej nurtem? jaką użyteczną wartość ma rozprawianie o „powinnościach żołnierskich” wyjętych z minionych epok? czy potrafimy swoją pasją naukową „zarażać” młodych ludzi? jaki świat wartości współtworzymy i na ile mieszczą się w nim nowe pomysły na „uprawianie historii”, również tej wojskowej? Moderatorem była dr hab. Urszula Świdarska-Włodarczyk, prof. Uniwersytetu Zielonogórskiego, wraz z dr Moniką Chojnącką (AMW).

Panel II nosił tytuł „Dowodzić, to znaczy szukać zwycięstwa” – i dotyczył kadry dowódczej (choć nie tylko), której powierzono żołnierski los. Tematyka ta oscylowała wokół szeregu tez, z których najważniejsze to: żołnierz ma jedno niezbywalne prawo: „być dobrze dowodzonym”. Padały też pytania: czy ta zasada miała powszechne zastosowanie w historii Wojska Polskiego? jak oceniamy dowódców, w ręce których złożono żołnierski los? dlaczego w polskiej historii wojskowej nawet najwięksi przegrani urastają do miana bohaterów? dlaczego nie potrafimy wzorem historiografii zachodniej nazywać spraw po imieniu (tchórzostwa, zdrady, niewykonania rozkazu, dezercji, prywaty, nieetycznego postępowania itp.)? jak wychowywać i kształtować dowódcę mającego poczucie obowiązku wobec swoich podwładnych? czym jest autorytet dowódcy i jak go kształtować? uczymy podchorążych przywództwa, ale w praktyce stają się oni formalistami powielającymi błędy swoich przełożonych – w czym tkwi problem? kim jest współczesny oficer – menedżerem czy nadal dowódcą i wychowawcą dla swoich podwładnych? jaki wpływ na wojsko mają współczesne media, czy jest w nich miejsce na tradycyjnie rozumiane „powinności żołnierskie”? jak dziś rozumieć honor oficerski? czy jest kodeks honorowy i czy jest miejsce na postępowanie honorowe w armii coraz bardziej uwikłanej politycznie? na ile współczesne warunki pozwalają dowódcom realizować swoją misję? czy dziś rozkaz wojskowy znaczy to samo, co w minionych epokach? Moderatorem był prof. dr hab. Andrzej Makowski (AMW).

Panel III odbył się pod hasłem „Wojsko nic innego nie jest tylko wyciągnięta siła obronna i porządna z ogólnej siły narodu”. Wyjściem do dyskusji była próba odpowiedzi: na ile ta myśl wyjęta z Konstytucji 3 maja zachowała swoją aktualność? czy rzeczywiście społeczeństwo jest gotowe oddać wojsku „swoich najlepszych synów”? co i jak zmienić w wychowaniu „ogólnospołecznym”, aby współgrało ono z duchem wychowania wojskowego, (a może gruntownych zmian wymaga wychowanie wojskowe)? wiemy, co wojsko jest winne narodowi, ale co naród winien jest swojemu

wojsku? jak zagospodarować potencjał społeczny i intelektualny kadry zawodowej, która z różnych przyczyn jest już poza służbą? jak odbudować i przywrócić więź wojska ze społeczeństwem? uroczystości patriotyczno-wojskowe – czy rzeczywiście wychowają, czy są tylko zasłoną dymną dla wygrywania interesów politycznych? czy mamy wreszcie do czynienia z armią narodową, czy może nadal zawłaszczaną przez rządzące ugrupowania polityczne? Moderatorem był dr Mariusz Kardas (AMW)

Panel IV miał tytuł „O »powinnościach żołnierskich« z perspektywy współczesnych wyzwań i oczekiwań oraz koncepcji »patriotyzmu jutra«”. I tutaj szukano odpowiedzi na szereg pytań: jakiego żołnierza potrzebuje współczesna armia? na jakich wartościach oprzeć współczesne wychowanie wojskowe i kształtowanie *l'esprit de corps*? czym jest „patriotyzm jutra” i jak wkomponować w tę ideę wojsko z jego tradycją i specyfiką zadaniową? jaką rolę w wychowaniu powinny odgrywać szkoły wojskowe i kadry dowódcze; jak zagospodarować potencjał młodzieży uczącej się w profilowanych liceach wojskowych i studiującej kierunki (specjalności) wojskowe? polityka historyczna na gruncie wojska – na ile wspiera ona kształtowanie „kierunkowych powinności żołnierskich”, a kiedy i dlaczego niszczy jego historyczną tkankę? jaki jest stosunek kadry dowódczej do przemian dokonujących się w wojsku?; żołnierze rezerwy – cóż to za formacja, jak ten problem rozwiązuje się w innych państwach NATO? jakie wzorce obce można lub należałoby praktykować w Wojsku Polskim? jak rozwiązać problem żołnierzy z zespołem „stresu pola walki”, którzy w różnego rodzaju misjach oddali zdrowie (wielu życie)? czy wojsko jest dzisiaj rzeczywiście szkołą charakterów i środowiskiem, w którym młodzi ludzie mogą się realizować zawodowo? jaki jest dziś społeczny „ogład” wojska? dlaczego młodzi ludzie tak zdecydowanie nie akceptują zwiększania wydatków na obronność – jak się to ma do patriotycznego wychowania społeczeństwa? Moderatorem był dr Andrzej Drzewiecki (AMW). Dyskusja prowadzona w zespołach miała wielokrotnie przebieg „burzliwy”, ale w swej merytoryce nie odbiegała w większości od założonych przez organizatorów tematów. Należy w tym miejscu zauważyć, że zakładane tezy w niczym nie ograniczały inwencji moderatorów oraz wszystkich osób biorących udział w dyskusji. Każda inicjatywa mieszcząca się w „przestrzeni merytorycznej” Forum spotykała się z daleko idącym zrozumieniem i życzliwością osób prowadzących dysputę. Organizatorzy przewidują, że zapis dyskusji plenarnej i panelowych zostanie wydany w tomie IV w formule suplementu.

W drugim dniu XIII Ogólnopolskiego Forum Historyków Wojskowości (23 września 2016) uczestnicy obrad wzięli udział w rejsie Okrętem Mary-

narki Wojennej ORP „Wodnik”. W godzinach porannych nastąpiło zaokrętowanie i wyjście w morze zgodnie z planem dowództwa Centrum Operacji Morskich i 3 Flotyli Okrętów. Podczas rejsu uczestnicy Forum mieli okazję obserwować załogę ORP „Wodnik” podczas ćwiczeń akcji ratunkowej polegającej na podjęciu rozbitków na okręt. W dalszej części rejsu, podczas uroczystej zbiórki załogi na pokładzie okrętu, dr Mariusz Kardas przybliżył wszystkim zarys działań Marynarki Wojennej RP we wrześniu 1939 r., po czym nastąpiło oddanie hołdu poległym na morzu polskim marynarzom oraz złożenie kwiatów w symbolicznym miejscu zatopienia ORP „Gryf”. Po wyokrętowaniu nastąpił powrót do Rozewia. Popołudnie stało się okazją do spotkania uczestników XIII Forum z żołnierzami 43 Batalionu Saperów 3 Flotyli Okrętów. Spotkanie rozpoczął – w imieniu nieobecnego dowódcy – zastępca dowódcy jednostki. Przybliżył on zgromadzonym historię pododdziału oraz główne zadania, jakie przed nim stoją. Kolejnym punktem programu było spotkanie z weteranem misji wojskowych w Bośni, Iraku oraz Afganistanie. W dalszej części żołnierze batalionu prezentowali posiadany sprzęt, przybliżając zasady jego obsługi. Uczestnicy Forum mieli także możliwość samodzielnego zapoznania się działaniem wykrywaczy min oraz ich indywidualnego testowania. Na zakończenie spotkania zastępca dowódcy oprowadził uczestników po sali tradycji jednostki.

Jeszcze tego samego dnia wieczorem dokonano podsumowania merytorycznego XIII Forum. Oceniając ogólnie zarówno obrady plenarne, jak i prowadzone w czterech panelach dysputy tematyczne, podkreślono, że przyjęta myśl przewodnia Forum była zasadna. Podjęta dyskusja okazała się kolejny raz swoistym refleksyjnym „pochyleniem się” nad historią wojskową, w obszarze nauki historycznej. Wszyscy byli jednak zgodni, że konkluzje „żywo” odnoszą się do dzisiejszej realnej rzeczywistości. Zauważono duże zaangażowanie uczestników w prowadzonych dyskusjach. Wyrażono żal z powodu braku zainteresowania obradami przedstawicielami gremiów rządowych. Uroczystego zamknięcia Forum dokonali wspólnie: prezes Stowarzyszenia Historyków Wojskowości prof. Tadeusz Paneczek oraz organizatorzy – dr Andrzej Drzewiecki i dr Mariusz Kardas. Warto wspomnieć, że organizatorzy XIII Forum zapoczątkowali także nową tradycję, w myśl której każdorazowo kolejni podejmujący wyzwanie organizacji Forum będą sobie przekazywali symboliczny buzdygan, będący wyrazem kontynuacji wieloletniej już tradycji środowiska naukowego historyków wojskowości.

Po oficjalnym zakończeniu Forum uczestnicy podjęli dyskusję dotyczącą myśli przewodniej kolejnego, XIV Forum Historyków Wojskowości. W ożywionej wymianie argumentów odnoszących się do kolejnych pro-

pozycji zdecydowano, że wybór tematu nastąpi na podstawie głosowania. W jego wyniku myślą przewodnią XIV Forum Historyków Wojskowości będzie: „Historia wojskowości a polityka”.

Gwoli ścisłości, należy na koniec dodać, że konferencję zrealizowano dzięki zaangażowaniu licznych donatorów, w tym: jednostek naukowo-badawczych: Biblioteki PAN w Kórniku, Centralnej Biblioteki Wojskowej i Wojskowego Centrum Edukacji Obywatelskiej; samorządów lokalnych – gmin: Gniewino, Puck, Kosakowo, miast: Gdynia, Hel, Reda i Władysławowo, starostw: Kartuskiego i Wejherowskiego; stowarzyszeń: Związku Piłsudczyków Rzeczypospolitej Polskiej, Związku Gmin Pomorskich i Związku Miast i Gmin Morskich oraz Okręgowego Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej OPEC.

Nadmienić również trzeba, że Gdynia gościła naukowców zajmujących się historią wojskowości już po raz drugi. Pierwsze gdyńskie spotkanie miało miejsce 9–10 grudnia 1999 r., a tematem debaty były „współczesne dylematy polskiej historiografii wojskowej”. Pokłosem tamtego spotkania była wydana w rok później pod red. Jerzego Przybylskiego i Bogdana Zalewskiego publikacja pt. *Współczesne dylematy polskiej historii wojskowości. V Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych, Gdynia 9–10 XII 1999.*

Mariusz Kardas